איזהו קטן? כל שאינו יכול לרכוב על כתיפו של אביו ולעלות לירושלם להר הבית, דברי בית שמיי, שנאמר, 'זכורך'; ובית הלל אומרים: כל שאינו יכול לאחוז בידו של אביו ולעלות מירושלם להר הבית שנאמר, 'שלוש רגלים' ".

27 מגמת הסוגיה בתלמוד הירושלמי נוגדת את מגמת הבבלי. בהשוואה מפורשת בין מצוות ראייה לבין מצוות הקהל, שבה כתוב שמוטל על הציבור לשתף גם את הטף במעמד, משתמע שהירושלמי סובר שחובת הקטן בעלייה לרגל היא מן התורה כפי שמשתמע מהמשנה.

28 ספרא, אמור יז, ט.

29 סוכה כח ע"ב. מפרשי התלמוד הקשו על עמדת הגמרא. בנוגע לשיטת שמאי, שהכניס לסוכה את נכדו בן ימים ספורים, שאל הפני יהושע, סוכה כח, ב, ד"ה "שם פסקא מעשה": "מה חינוך שייך בקטן בן יומו, שאין בו דעת כלל, לחייבו במצוות עשה?" שאלה נוקבת זו רלוונטית גם לשיטה הראשונה במשנה שם, השיטה הסוברת שקטן שאינו צריך לאמו חייב בסוכה, וגם לשיטותיהם של בית שמאי ובית הלל בחובת קטנים לעלות לבית המקדש עם אביהם. ראו גם שיטת הריטב"א על הגמרא שם בסוכה, ד"ה "הא דאמרינן". וראו **לעיל** הערה 13.

30 דוב ברקוביץ, **געגועי ארץ: שבילים חדשים בגלות הארץ ישראלית**, ירושלים: בית אב, תשס"ט, עמ' 73–74. ראו גישה דומה לתופעה חיונית זו בהיסטוריה של הפרשנות ובהתהוות התורה שבעל פה לדורותיה בספרו החשוב של הרב שג"ר, **בתורתו יהגה: לימוד גמרא כבקשת אלוקים**, אלון שבות: מכון כתבי הרב שג"ר, תשס"ט, עמ' 198–234.

31 פירוש הריטב"א לסוכה כח, ב, ד"ה "ושיעור קטן". וראו משנה ברורה, אורח חיים שמג, ג, המתבסס על דברי הריטב"א במצוות עשה, ואילו במצוות לא תעשה קובע שקטן המבין שאסור לעשות מעשה מסוים חייבים הוריו למנעו מכך:

> ודע דשיעור החינוך במצוות עשה הוא בכל תינוק לפי חריפותו וידיעתו בכל דבר לפי ענינו כגון היודע מעניין שבת חייב להרגילו לשמוע קידוש והבדלה היודע להתעטף כהלכה חייב בציצית [...] בין במצוות עשה של תורה בין בשל דברי סופרים. אבל החינוך במצוות לא תעשה בין של תורה בין של דבריהם הוא בכל תינוק שהוא בר הבנה שמבין כשאומרים לו שזה אסור לעשות או לאכול. אבל תינוק שאינו בר הבנה כלל אין אביו מצווה למַנעו בעל כורחו מלאכול מאכלות אסורות או מלחלל שבת אפילו באיסור של תורה, כיון שאינו מבין כלל העניין מה שמונעו ומפרישו.

32 אפשר לזהות מעבר דומה בין העלייה לרגל הפיזית לבין ראיית שכינה על ידי לימוד והעצמת הדעת במשניות מסכת חגיגה עצמה. ראו דוב ברקוביץ, **הדף הקיומי: תובנות לחיים בסוגיות התלמוד, א: מועד ב**, ירושלים: קורן, 2013, עמ' 353–361.

33 ראו **לעיל** הערה 11.

34 משנה, נידה ו, יא.

חגיגת בר מצווה בקהילה לנער עם מוגבלות שכלית־התפתחותית

רבני ורבניות בית המדרש של "בית הלל"

א. בר מצווה

"בן שלוש עשרה למצוות". גיל בר המצווה הוא הזמן שבו על פי מסורת ההלכה הופך הנער לאיש, לגדול, ונכנס בערבות של כלל ישראל. על פי מסורת קדומה זה הזמן שבו מביאים את הנער לזקנים שיברכו אותו ויתפללו עליו שיהא נאמן לתורת ישראל ולמצוות ה'.

במנהגי העדות עוצב טקס ההתבגרות בדרך שמבטאת מטען ערכים זה. בלבו של הטקס עומדת העלייה לתורה המסמנת את היות הנער גדול, ומכאן ואילך גם שותף בתפילת הציבור ובאחריות להמשכיות קיום התורה ולהעברתה מדור לדור. טקסי בר המצווה מלאים בהתרגשות משפחתית וקהילתית הסוחפת את הנער לקבל עליו עול תורה ומצוות. הקהילה מתברכת בנעריה ומבטאת את מוקדי ערכיה בקבלת החבר החדש אל חיקה.

* מאמר זה פורסם לראשונה בגיליון ראש השנה תשע"ה בחוברת **בית הלל**. כאן הוא מופיע בגרסתו המחודשת.

אנחנו מודים לכל מי שתרם מידיעותיו ומניסיונו לכתיבת מאמר זה, לניסוחו להעשרתו – הן מתוך בית הלל הן מחוצה לו. תחת כותרת זו נכנסים נערים שכונו בעבר "סובלים מפיגור שכלי", "בעלי תסמונת דאון" ואף חלק מן הסובלים מאוטיזם. הגדרה מדויקת בכתב ובכלל, כפי שיוסבר בהמשך המאמר, אינה אפשרית. להלן יינתנו פרמטרים אחדים להגדרת הקבוצה.

תוך כדי העיון בסוגיה זו ומתוך מפגשים עם בני משפחות ועם העובדים עם אנשים עם מוגבלות שכלית־התפתחותית אנו לומדים יותר ויותר להקפיד על כבודם כבני אדם. לא לקרוא להם "מוגבלים" או "בעלי מוגבלות", אלא להדגיש את היותם – לפני הכול – אנשים, בני אדם ברואים בצלם אלוהים; בני אדם שיש להם מוגבלות מסוימת.

האם גם נער עם מוגבלות שכלית־התפתחותית יכול לעבור את תהליך החניכה הזה? היזכה גם הוא לעלות לתורה, לברך את ה' ולהצהיר "אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו"? התוכל משפחתו לחוש שחינוכה במשך שלוש עשרה שנים נשא פרי והנה בנה מצטרף כגדול לקהילה?[1]

לניסיון להשיב לשאלות אלו על פי ההלכה ורוחה מוקדש מאמר זה.

ב. מה ה' אלוהיך שואל מעמך?

חלק משכלול עולמו של הקב"ה הנדרש מאתנו הוא לתקן עוולות ולצרף חברים תחת כנפי השכינה – לעניין זה הוקדש המאמר "יחס התורה וההלכה לאנשים עם מוגבלות לאור התפתחויות המדע והמוסר" שחיברו רבני "בית הלל".[2]

נערים עם מוגבלות שכלית־התפתחותית מאתגרים אותנו ליזום צעדים שיביאו ליצירת מצב שבו חגיגת בר המצווה שלהם בקהילה תהיה דבר מוכר ורגיל לקהילה ולמשפחות של הנערים. הצעד הראשון בדרך זו הוא אימוץ הגישה העקרונית הקובעת בבהירות כי נערים אלו זכאים לחגיגת בר מצווה בקהילותינו ויחגגו אותה בתוכנו. עלינו להחמיר ככל שנוכל במימוש מצוות "ואהבת לרעך כמוך" על ידי הכלת הנער כחבר בקהילה ככל חבר אחר. במקרים שבהם מבחינה הלכתית "ייקוב הדין את ההר" ומצבו של הנער איננו מאפשר לו לחגוג את אירוע בר המצווה שלו כמו כל הנערים – מוטל עלינו למצוא דרכים חלופיות משמעותיות לחגיגת האירוע. בין כך ובין כך עלינו "לתפור חליפה אישית" לכל נער, חליפה המתאימה ליכולותיו, כדי שהוא ומשפחתו יחגגו את בר המצווה שלו בדרך משמעותית המכבדת אותם.

חשוב להפנים את הגישה שההתמודדות עם אתגר זה היא הזדמנות ולא בעיה: הזדמנות לתיקון הן ליחיד, אותו נער עם מוגבלות, הן למשפחתו, הנלחמת מלחמה מתמדת להביא אותו לתפקוד המרבי האפשרי, והן לקהילה – להעשיר את עולמה בדרך של הזדהות עם הזולת והכלתו ובדרך זו לקדם את תיקון החברה בכללה. גישה זו לנער ולמשפחתו תאפשר להם לשמוח בבר המצווה בצורה המלאה ביותר ותקדם את הדבקות בתורת ה' ובמצוותיו בקרב הקהילה כולה.

ג. תפקיד הקהילה והמנהיגות הרוחנית (רבנים, מורים ושאר ראשי הקהילה)

לקהילה ולמנהיגות התורנית תפקיד ראשון במעלה בנושא שאנו דנים בו.

1. כל אדם נברא בצלם אלוהים. על המנהיגות התורנית ללמד ערך תורני זה ולהדגיש את חשיבותו. דווקא במקומות שבהם יש פער בין תפיסה ערכית תאורטית לבין יישומה למעשה על הקהילה ללמוד להיות מסוגלת להכיל בתוכה אנשים עם מוגבלות.

2. יחסה של המשפחה הקרובה אל בנה עם מוגבלות עשוי להשפיע על התפתחותו של הנער לטוב או למוטב. על המנהיגות התורנית ועל הקהילה לתמוך במשפחה ולעודדה להכלה חיובית של ילדם, כפי כוחם.

3. השתתפותו הפעילה והחיובית של המנהיג התורני באפשור השתלבותו של הנער עם מוגבלות שכלית־התפתחותית עשויה להשפיע על גורלו התורני ועל זיקתו של הנער למסורת ישראל ומצוותיה – "כַּמַּיִם הַפָּנִים לַפָּנִים כֵּן לֵב הָאָדָם לָאָדָם" (משלי כז, יט).

4. ילדים עם מוגבלות שכלית־התפתחותית מגיעים היום להתפתחות מתקדמת יותר מבעבר. מלבד הכלים המדעיים החדשים התורמים לכך הגורם המשפיע הוא הנחישות של בני המשפחות המעצימה את היכולות של ילדיהן בצורה מעוררת השראה. משפחות אלה מתמודדות עם הגבולות המקובלים בחברה: במסגרות טיפוליות, במוסדות חינוך וגם בקהילות. לעתים הן חשות תחושת בדידות. הקהילה התומכת ובראשה מנהיגה הרוחני עשויים להיות שותפים למשפחות בתהליך זה, להוציאן מתחושת הבדידות ולהשפיע על החברה בכללה להיות מכילה יותר.

5. תחום נוסף לטיפולה של המנהיגות הרוחנית הוא בירור הסוגיות ההלכתיות המלבנות את מעמדו של נער עם מוגבלות שכלית־התפתחותית ואת אפשרות שילובו בקהילה שומרת המצוות. ככל שתלמידי חכמים יידרשו לסוגיות אלה ויעסקו בהן הלכה למעשה, תרבה הדעת ותוביל לפסיקת הלכה המבוססת על הבנת המציאות החדשה על רגישויותיה האנושיות.

בד בבד מן הראוי להכין חלופות למקרים שבהם מסיבות למיניהן לא יהיה אפשר לחגוג את בר המצווה בדרך המקובלת. מדובר בחלופות משמעותיות שמותאמות ליכולותיו של הנער ומכבדות אותו ואת משפחתו. מפגש של מנהיגות הקהילה עם ההורים בתקופה המתאימה עשוי להוליד תיאום ציפיות על פי יכולותיו של הנער. אפשר לכבד את הנער באחיזה בספר תורה או בקריאת פסוק לפי יכולותיו. ניתן לדחות את הטקס ולהתאימו להתפתחותו של הנער, ואין חובה לקיימו בגיל המדויק.[3] יש אפשרות לקבוע בוקר מימי השבוע שיתקיים בו המפגש בחבורת משפחה וידידים. המטרה הראשית היא קביעת זמן שיציין באופן משמעותי את כניסת הנער למצוות.[4]

ד. בירור הלכה: חגיגת בר מצווה לנער עם מוגבלות שכלית־התפתחותית

שאלה

האם נער עם מוגבלות שכלית־התפתחותית רשאי לחגוג בר מצווה בעלייה לתורה בקריאה בה ובהוצאת הציבור ידי חובה? ועוד: האם יש ערך או האם יש אפשרות שיעלה לתורה אף אם אינו מוציא את הרבים ידי חובה?

תשובה

חגיגת בר המצווה נחשבת טקס חניכה יהודי־קהילתי־דתי. לקיומו של הטקס חשיבות נפשית וחברתית לנער המתבגר ולמשפחתו. נערים בעלי מגבלה שכלית־התפתחותית ומשפחותיהם עומדים לעתים במבוכה כשמגיע הנער לגיל המתאים. המבוכה נובעת הן מחוסר ידיעה אם כשר הנער לבוא בקהל העולים לתורה הן מתגובת הקהילה לאתגר זה.

בשורות הבאות מוצג בירור הלכה בשאלה זו, ונציב ראשית את מסקנתו:

נער עם מגבלה שכלית־התפתחותית היכול ללמוד את קריאת התורה וברכותיה ומבין בהבנה פשוטה את משמעות המצווה מחויב במצוות ורשאי לעלות לתורה ולהוציא את הרבים ידי חובה. אף מי שאינו עומד במדדים אלו יכול לעלות לתורה למפטיר ולברך.

לחובת קיום מצוות התורה נחוצה דעת. על כן פטרו חכמים מקיום המצוות את חסרי הדעת: הקטן והשוטה.[5] מיהו השוטה? העמדה המקובלת בפוסקים

היא שמדובר בבוגר החולה בחולי נפשי המשבש את דעתו. מה בדבר אדם עם מוגבלות שכלית־התפתחותית? יש מי שרואה אותו כשוטה הפטור מן המצוות ויש מי שמכלילו בקבוצה אחרת שכותרתה "פתי". האם הפתי חייב במצוות? גם בזאת נחלקו הפוסקים. לפי דברי הרמב"ם והחתם סופר (החת"ס) התשובה לשאלה זו תלויה במבחן כשירות שאמור לבחון כל מקרה וכל אדם לגופו.

עמדה מרכזית שנקטו הפוסקים האחרונים מבחינה בין סוגים של פתי. כדי להיות חייב במצוות אין צורך בדעה של בגיר ממוצע אלא די ב"דעת הפעוטות". עמידה במבחני הבנה או יכולת למידה תכליל אותו בקבוצת מחויבי המצוות – אם הוא: "יודע שהקב"ה נתן לנו תורה ואנו מקיימים מצוותיו", הוא מחויב במצוות וממילא יכול להוציא את הרבים ידי חובתם.

יש מקום למחשבה שגם מי שרואה פתי כשוטה מתכוון בעצם למי שיכולתו השכלית נמצאת בגבול התחתון – מי שדעתו משובשת ביותר, וכלשונו של הרמב"ם: "הפתאים **ביותר שאין מכירין דברים שסותרין זה את זה** ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינין שאר עם הארץ".[6]

לכן נראה כי נער עם מוגבלות שכלית־התפתחותית שמסוגל ללמוד את הקריאה בתורה, מבין בהבנה פשוטה את משמעות קיום המצוות ויכול, כמובן, לקרוא כראוי – יכול לעלות לתורה ולהוציא את הרבים ידי חובה.

עם זאת גם מי שנמצא ברמת התפתחות נמוכה יותר, אף שאינו מוציא את הרבים ידי חובה יש ערך רב בשיתופו בקיום המצוות ובסדרי הקהילה. חלק מאחריותה של הקהילה הוא לדאוג ללב פתוח וחם וליד מזמינה את הנערים והבוגרים האלו כדי לשתפם בחיי הקהילה ובחיי בית הכנסת.

ולעניין הקריאה בתורה – על פי האמור בתלמודים קטן היודע למי מברכים, אף שאינו חייב במצוות יכול לעלות לתורה, לקרוא ולברך. הגם שהפוסקים הטילו מגבלות על דין זה, עליית קטן למפטיר בשבת רגילה, שבה המפטיר חוזר על הפסוקים האחרונים של הפרשה, מותרת ללא פקפוק. על כן גם נערים עם מוגבלות שכלית־התפתחותית, שיש ספק אם הם נחשבים חייבים במצוות, יוכלו לעלות למפטיר ולברך.

ה. מסקנות

המציאות החדשה של השתלבות אנשים עם מוגבלות בקהילה מחייבת את המנהיגות התורנית ואת חברי הקהילה להוביל מהלך של השתלבותם המרבית של אנשים אלה בקהילה.

אחד האירועים שאליהם עלינו להידרש הוא חגיגת בר מצווה בקהילה. ההלכה מאפשרת לכל נער כפי כישרונותיו ויכולותיו לחגוג בר מצווה בקהילה. על כן צריכה הקהילה לסייע למשפחות של הנערים במיצוי האפשרויות של חגיגת בר המצווה שלהם ולהוביל שינוי בקהילה בתחום זה במקום שנדרש.

ככל שנפעל בתחום חשוב זה נהיה חברה מתוקנת יותר, חברה הראויה לגאולה, ונזכה להיות שותפים למימוש נבואת הנביא ישעיהו: "חַזְקוּ יָדַיִם רָפוֹת וּבִרְכַּיִם כּשְׁלוֹת אַמְּצוּ: אִמְרוּ לִנְמְהַרֵי לֵב חִזְקוּ אַל תִּירָאוּ הִנֵּה אֱ־לֹהֵיכֶם נָקָם יָבוֹא גְּמוּל אֱ־לֹהִים הוּא יָבוֹא וְיֹשִׁעֲכֶם" (ישעיה לה, ג–ד).

זאת עד שנזכה לקיום אותה נבואה במלואה: "אָז תִּפָּקַחְנָה עֵינֵי עִוְרִים וְאָזְנֵי חֵרְשִׁים תִּפָּתַחְנָה: אָז יְדַלֵּג כָּאַיָּל פִּסֵּחַ וְתָרֹן לְשׁוֹן אִלֵּם [...] וּפְדוּיֵי ה' יְשָׁבוּן וּבָאוּ צִיּוֹן בְּרִנָּה וְשִׂמְחַת עוֹלָם עַל רֹאשָׁם שָׂשׂוֹן וְשִׂמְחָה יַשִּׂיגוּ וְנָסוּ יָגוֹן וַאֲנָחָה" (שם, ה–י).

ו. הרחבת בירור ההלכה ומקורותיה: העוגנים ההלכתיים לפסיקתנו

תנאי הדעת

על פי דין תורה החיוב במצוות מותנה בדעת.[7] לא רק קטנים פטורים מן המצוות אלא אף גדולים חסרי דעת. אחד מחסרי הדעת הוא השוטה. התלמוד[8] מאפיין את השוטה בכמה סימנים[9] המרמזים על חסרונו בדעת: "היוצא יחידי בלילה והלן בבית הקברות והמקרע את כסותו [...] המאבד כל מה שנותנים לו".[10]

האם אלו האפיונים היחידים או שהם דוגמה לחולשת הדעת של האדם? נחלקו בדבר הראשונים.[11] מחלוקת זו מעלה שאלה נוספת: מי כלול בגדר שוטה? לפי עמדת הרב חיים סולובייצ'יק[12] כלולים בהגדרה זו לא רק החולים

בחולי נפשי, הגורם להפחתה בדעה צלולה,[13] אלא אף אנשים עם מוגבלות שכלית־התפתחותית. ואולם רוב האחרונים חולקים ורואים בשוטה התלמודי רק מי שחולה חולי נפשי.[14] אדם עם מוגבלות שכלית־התפתחותית כלול לפי דעתם במושג שכאמור ניסחו הרמב"ם – פתי.

פתי

הרמב"ם כותב: "הפתאים ביותר שאין מכירין דברים שסותרין זה את זה ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינין שאר עם הארץ, וכן המבוהלים והנחפזים בדעתם, והמשתגעים ביותר, **הרי אלו בכלל השוטים**, ודבר זה לפי שיראה הדיין שאי אפשר לכוין הדעת בכתב".[15] את ההבדל בין שוטה (חולה חולי נפשי) לבין אדם עם מוגבלות שכלית־התפתחותית מבחינת דרישת התורה לדעת, לקיום מצוות ולעשיית מעשי קניין מבהיר הסמ"ע (רבי יהושע וולק הכהן):

> זהו החילוק בין פתי לשוטה, שהשוטה דעתו היא משובשת ומטורפת לגמרי בדבר מהדברים, משא"כ [מה שאין כן] פתי שאינו מטורף לגמרי בשום דבר. אבל מצד אחד הוא גרע מהשוטה, שהשוטה בשאר דברים הוא חכם כשאר בני אדם. והפתי הוא שאין לו שכל גמור, ואינו מבין שום דבר בדרך שמבינין אותו שאר בני אדם.[16]

הרמב"ם מזהה את הפתי כשוטה.[17] אולם חלק מן הפוסקים צמצמו את המשמעות של זהות זו. המהרי"ט (רבי יוסף מטראני)[18] קובע כי דברי הרמב"ם נאמרו רק על מי שדעתו מוגבלת מאוד ואין לו יכולת הבנה כלל, כלשון הרמב"ם: "הפתאים ביותר". נוסף על כך הוא מעמיד את דברי הרמב"ם רק בתחום של עדות, בעוד בדיני קניינים ואף גטין וקידושין אם מסבירים לו ומבין הוא נחשב כפיקח.

החת"ס[19] קובע בדרכו של הרמב"ם כי חיסרון בדעת אף בלא "שום שגעון וטרוף הדעת" פוסל את האדם לעדות ולשאר דיני תורה. התקדים שלו הוא דין החירש המופיע בתלמוד, שאף שאין הוא שוטה, נחשב כחסר דעת. אולם היות שהפתי פסול משום שנחשב כחסר דעת הרי: "כשמרגישים בהם **שום דעתא צלותא** [דעה צלולה; ההדגשה שלנו] מועיל וכל מעשיהם כמעשה הפקחים [...] כל פתי שנשאר לו עדיין דעתא צלותא הרי הוא כפקח".

עמדת החת"ס קובעת אפוא שיש להבחין בתוך קבוצת בני אדם עם מוגבלות שכלית־התפתחותית בין מי שנחשבים חסרי דעת והם במעמד השוטה ההלכתי לבין מי שרואים בו ניצוץ של תבונה או דעה צלולה שנחשב כפיקח לכל דבריו.

מבחני הדעת

בין האחרונים רווחת הדעה כי הדעת הנחוצה לביצוע מעשים משפטיים ולחיוב במצוות בדיני תורה היא דעת של פעוטות. "עונת הפעוטות" היא מושג הלכתי הקובע שאף קטן יכול לעשות מעשי קניין בתנאי שיש בו מעט יכולת הבחנה.[20] אמנם רוב דיני התורה אינם מתקיימים בידי פעוט – קטן, שכן התורה דורשת דווקא גדול, ואף במקרים שאפשרו לקטן לפעול בקניינים הדבר היה מכוח תקנת חכמים "כדי חייו".[21] אולם נראה שרמת דעת זו די בה גם לקיום חלק מדיני התורה – לפי חלק מן הדעות בקרב חכמים – כפי שעולה מסוגיית התלמוד.[22] אף שבתלמוד מופיעות דעות שונות זו מזו[23] מהו גיל עונת הפעוטות (בטווח הגילים שבין שש לעשר), מסקנתו היא שהקריטריון אינו הגיל הביולוגי אלא רמת הדעת: "כל חד וחד לפי חורפיה".[24]

האם ניתן לתרגם מדד זה למערכת קריטריונים עכשווית? יש המבקשים לקבוע כי מדובר במקבילה למבחני IQ, ולפיכך הדרישה בדעת הפעוטות היא למנת משכל ממוצעת של ילד בן שמונה שנים.[25] יש הממאנים לקבל את גישת המיון הזו וסבורים שהמבחן לדעת נוגע ליכולת הלמידה. פרופ' ראובן פוירשטיין והרב רפי פוירשטיין תוהים בהקדמה לספרם על קביעת החת"ס שדי בשמץ של דעה צלולה להחשיב פתי לפיקח: "מהו ההיגיון הפסיכולוגי בדברי החת"ס? מדוע די 'בשום דעתא צילותא'? [...] מדוע נצנוץ של יכולת מהווה ראיה מספיקה לכישוריו השכליים הנרחבים של האדם?"[26]

תשובה לשאלה זו נמצאת בתאוריית כושר ההשתנות הקוגניטיבית המבנית של פוירשטיין. תאוריה זו מניחה שכישורי החשיבה שלנו אינם מולדים אלא נרכשים, ולכן המהות של הדעת היא הלמידה – אם אין תהליך של למידה אין דעת. אך אפשר להפוך את המשפט – אם יש דעת סימן שיש תהליך של למידה. ואם תהליך של למידה ישנו כאן, אזי הוא אינו פתי. כי פתי הוא מי שאיננו יודע ללמוד. מי שאיננו יודע ללמוד גם לא ידע לחשוב ויהיה חסר דעת. אך מי שהוכיח את יכולתו ללמוד והראה שיש לו אפילו אי אחד של דעת בתוך אוקיינוס של חוסר דעת, חזקה עליו שהאי יגדל וייבש את האוקיינוס.

על כן לדעתם יש לקבוע את מעמד הפיקחות לא לפי מבחני דעת אלא על פי מבחני כושר למידה. לתפיסה זו קיים רמז בדברי התלמוד.[27]

על רקע זה עולה המסקנה שאדם עם מוגבלות שכלית שהגיע לדעת הפעוטות ועבר את גיל המצוות הרי הוא כגדול לכל דיני תורה ועשיית מעשי קניין.[28] כך כותב הרב חיים פנחס שיינברג במאמר חשוב בסוגיה זו: "ולפ"ד [ולפי דעתי] מסתבר לומר דגם מפגר אם יש בו הדעת של פעוטות והוא בן י"ג שנה שהוא נקרא גדול, ויהא מחויב במצוות כמו גדול ממש. דהא יש כאן שני התנאים שהוא גדול בשנים, וגם יש בו הדעת של גדלות, שאינו נחשב לשוטה משום שהגיע לכלל דעת".[29]

עמדה דומה מצויה בדברי פוסקים נוספים,[30] וכן סבור הרב שלמה זלמן אוירבך, אלא שמותיר את הפטור לעניין העונש.

> נראה דכל [שכל] שהוא מבין ויש לו דעת כמו פעוטות, ויודע שהקב"ה נתן לנו תורה ואנו מקיימים מצוותיו, דשפיר חשיב [אכן נחשב] כבר־דעת לעניין קיום מצוות. **ובהגיעו לגיל י"ג שנה, הרי הוא חשוב כגדול** [...] **ומיהו** [ועם זאת] **לעניין עונשים, שפיר** [אכן] **נראה דכמו דחס רחמנא** [שכמו שחס הקב"ה] **על קטן, כך גם מפגר כקטן הוא, דחשיב לענין זה, אע"ג** [אף על גב] **שהוא גדול.**[31]

ערך עשיית המצוות בידי מי שאינו בן דעת

האם יש ערך לקיום מצוות גם בידי מי שלא הגיע לשלב חיובן? האם יש ערך דתי־הלכתי למאמץ המכוון לשיתוף קטן שלא הגיע ל"גיל חינוך" או מי שאינו מוגדר בן דעת על פי ההלכה בקיום מצוות?

האחרונים דנו באפשרות של קטן שהגדיל בימי ספירת העומר להמשיך ולספור בברכה. המהר"ם שי"ק (הרב משה שיק) נימק את הצידוק להמשך הספירה בברכה בהסבר זה:

> נראה לי דגם בקטן אם הוא בר דעת אלא דהתורה לא צוותה אותו עד שיהא בר י"ג שנה. כיון שהתורה ידעה שאין שכל הקטן חזק כ"כ עד שנעשה בר י"ג ואעפי"כ הוא מִצְוָה כאינו מצווה

ועושה. כמו דמצינו דחס התורה על מביאי קרבן עולה ויורד משום שהוא עני. ואפילו אם מביא קרבן עשיר אעפי"כ יצא וגם עשה המצווה. אלא שהמצווה אינו חזקה כ"כ. כמו מצווה ועושה. ואעפי"כ הוא מצווה. וכן גבי קטן הוא גם כן.[32]

ניתן לשמוע בדבריו שמי שמקיים מִצווה כאינו מְצוּוֶה ועושה למעשהו יש מעמד של מצווה. ממילא יש ערך בקיומה אף אם לא תיחשב מצווה לכל דבר ועניין (כמו למשל להוציא אחרים ידי חובה).

תפיסה נרמזת גם בדברי הרמ"א: "הגה – וילמד בניו הקטנים שיענו: אמן, כי מיד שהתינוק עונה: אמן, יש לו חלק לעולם הבא (כל בו)".[33] אף שקטן זה עדיין לא הגיע לגיל חינוך יש ערך באמירת אמן שלו. בדרך זו פוסע גם הרב חיים פנחס שיינברג, ואלו דבריו:

הנה [...] לכמה אחרונים דגם [שגם] חרש שוטה וקטן חשיבי בני מצווה והינו שבגברא [שהאדם כשלעצמו] הוא בר מצווה אלא פומא הוא דכאיב ליה [פיו הוא שכואב לו] והוא אנוס[34] מחמת חסרון דעת [...]
וה"ה [והוא הדין] לדעתי במפגרים כשעושים בעצמם מעשה מצווה שפיר מקרי זה מעשה מצווה ויש להם שכר על זה על כל פנים כאילו מצווה ועושה, וממילא יש דין וחיוב על האב ללמדם עד כמה ששיך ולהרגילם בעשיית המצוות.[35]

לשיתוף של אדם עם מוגבלות בחיי הדת, אף במקרים שאין בכך חיוב מצד ההלכה, יש ערך דתי. אי־אפשר להימנע גם מן המחשבה שיש בכך גם ערך אנושי־נפשי להורים המבקשים לשתף את בנם בעולם הערכים וסדר החיים המקודש.

משימה זו מוטלת על כל מי שיש לו יכולת השפעה לקרב ולשבור מחיצות. כך כותב הרב משה פיינשטיין בתשובתו: "ולענין כשבאים בביהכ"נ, ודאי צריכים הציבור לקבלם בסבר פנים יפות, אף את מי שאין להם דעת ללמוד עמהם. וגם לראות שיענו אמן וקדושה לומר עמהם בין בשביל עצמן – שיקיימו מה שאפשר, וגם ההליכה לביהכ"נ בעצמה הוא מצווה וישקו את ספר התורה – ובין בשביל כבוד האבות".[36]

כללי ההלכה בעלייה לתורה

בהקשר זה יש לתת את הדעת על כללי העלייה לתורה. על פי דברי התלמוד קטן אף שאינו מחויב במצוות יכול לעלות לקרוא בתורה.[37] וכך פוסק השולחן ערוך ומוסיף תנאי: שהקטן ידע למי מברכים.[38] מפרש ערוך השולחן: "שיש בו קצת דעת להבין שהברכה היא לד' יתברך".[39]

הפוסקים הטילו מסכת של מגבלות על דין זה. יש מי שאמר, על פי תורת הסוד, שקטן עולה דווקא בשביעי.[40] ואף חכמי הנגלה קבעו שהקטן מצטרף ואינו עיקר[41] ולכן לא יעלו כל השבעה קטנים אלא יהיו רק מיעוט העולים.[42] כמו כן רק בשבת מצטרף הקטן למניין שבעה, ולא בימים אחרים,[43] וכן לא יכול הקטן להיות המקרא (=הקורא בספר תורה ואחרים מבוגרים עולים)[44] (אלא בדלית ברירה[45]).

אמנם מוסכם על הכול כי קטן יכול לעלות למפטיר[46] ללא פקפוק.[47] ואף שיש קהילות שהגבילו עליית קטן,[48] אך בשעת הצורך בוודאי שהדבר אפשרי, שהרי כך עיקר הדין.[49] כמו כן יש להוסיף את שיטת הב"ח (רבי יואל סירקיש) הסבור כי במקרה שקטן העולה אינו קורא אלא רק מברך, הדבר אפשרי אף אם הקטן אינו יודע למי מברכים.[50]

על כן נער עם מוגבלות שכלית־התפתחותית, למרות העמדה המטילה ספק בנוגע לחיובו במצוות, יוכל לעלות לתורה ולקרוא את המפטיר ולברך ככל הקטנים. ולפי שיטת הב"ח אפשר לעלות לתורה ולברך, ללא קריאה, אף במקרה של נער עם מוגבלות שכלית־התפתחותית עמוקה.

הערות

1 הן סוגיית בת מצווה לנערה עם מוגבלות שכלית־התפתחותית הן סוגיית בת מצווה בכלל יידונו במאמרים אחרים בעתיד, בע"ה.

2 פורסם בחוברת השביעית של בית הלל, סיוון תשע"ד, ראו באתר **בית הלל**. המאמר מופיע גם בקובץ זה.

3 עצתו של הרב יואל קטן. הדבר גם עולה בקנה אחד עם החששות ההלכתיים שמעלה הרב בקשי דורון. ראו אליהו בקשי דורון, **בנין אב: תשובות ומחקרים**, ד, חיפה: הוצאת המחבר, תשס"א, תשובה ו, עמ' מו.

4 תודה לרב בני לאו, ששיתף אותנו בניסיונו. חלק מעצותיו שוקעו במאמר.

5 השימוש במילה "שוטה" נועד לחבר את הדיון ההלכתי למושגים המופיעים בתלמוד. למרות הזהירות המתבקשת והמקובלת והרצון להשתמש במונחים שנחשבים לא פוגעניים – לא מצאנו דרך לעסוק בעיון ההלכתי ללא שימוש בהם. ודאי שאין הכוונה לפגוע, כפי שמראים רוחו של המאמר ומסקנותיו.

6 רמב"ם, הלכות עדות ט, י.

7 "חרש שוטה קטן", **אנציקלופדיה תלמודית**, יז, טור תקלח.

8 במסכת חגיגה ג, ע"ב–ד, ע"א.

9 התלמוד קובע כי מי שיש בו סימנים אלו מאופיין כשוטה רק אם עושה אותם כשוטה: "עביד להו [עשה אותם] דרך שטות" (חגיגה ג, ע"ב).

10 חגיגה ג, ע"ב–ד, ע"א. לפי דברי רש"י משמעות הקריטריונים הללו היא לקבוע מי "פטור מן המצוות ומן העונש ואין קניינו קנין ואין ממכרו ממכר". בתלמוד מופיעה מחלוקת אמוראים אם די בסימן אחד או יש צורך בכל השלושה הראשונים. והדבר שנוי במחלוקת הפוסקים.

11 הובאה דעתם בבית יוסף, אבן העזר, סימן קכא.

12 מובא באוצר הפוסקים, חלק ב, הערות בעמ' כב.

13 כפי שמחדד הרב משה מרדכי פרבשטיין במאמרו "משפטי הדעת", בתוך: מרדכי הלפרין (עורך), **רפואה והלכה: הלכה למעשה**, ירושלים: מכון שלזינגר, תשס"ו, עמ' 91, שלא כל חולי נפשי משבש את הדעת.

14 **שם**, עמ' 135.

15 רמב"ם, הלכות עדות ט, י.

16 הסמ"ע, חושן משפט, סימן לה, ס"ק כא.

17 דעה זו שפתי נחשב שוטה נמצאת באחרונים למשל בשו"ת דברי מלכיאל, חלק א, סימן פו.

18 שו"ת מהרי"ט, חלק ב, אבן העזר, סימן טז.

19 שו"ת חת"ס, חלק ד, אבן העזר, סימן ב. עמדתו קרובה לביאור הראשון של המהרי"ט כפי שהוזכר לעיל.

20 כפי שאמור במשנה, גִטין ה, ז וכפי שמבאר רש"י ביבמות קה, ע"ב, ד"ה "קטנה חולצת".

21 כדברי התלמוד בגטין נט, ע"א.

22 יבמות קה, ע"ב. משם עולה שלעמדת אחד התנאים קטנה יכולה לחלוץ (דין תורה) אם הגיעה לעונת הפעוטות. וראו בקובץ הערות, סימן סו, סעיף ו:

שני דינים ישנם בקטן: א) קטן שלא הגיע לכלל דעת הרי הוא שוטה. ב) קטן פיקח שאנו רואין שיש לו דעת כגדול, ומ"מ [ומכל מקום] אין מעשה קטן כלום, והוא גזה"כ [גזרת הכתוב], מדכתיב איש ולא קטן, שאין כח במעשה קטן לפעול חלות קנין או קידושין [...] וכיון שמצינו בתקנת חכמים הפעוטות מקחן מקח, היינו שחכמים תיקנו שיועיל קנין קטן ואין צריך איש, אבל מ"מ צריך שיהא בו דעת שלא יהיה בכלל שוטה, וזהו שיעורא דפעוטות, ומזה למד רבא לדאורייתא לר' יוסי, דקטנה חולצת משהגיעה לעונת פעוטות, והוא שיעור דאורייתא היכא דליכא גזה"כ דגדול דוקא.

עמדה זו של הרב וסרמן שימשה עוגן לפתחי היתר בסוגיה. בין חברי בית המדרש ההלכתי של "בית הלל" היו שפקפקו בהפרדה בין דרישת ההלכה לגיל ביולוגי (13) לבין הדרישה לרמת הדעת. גם הרב בקשי דורון (**לעיל** הערה 3), תשובה ו, מתקשה בתשובתו לקבל הבחנה זו ופוסק שלא יוכל אדם עם מוגבלות שכלית־התפתחותית להוציא את הרבים ידי חובתם. אולם היות שמחשובי הפוסקים בזמננו הסכימו עם ההבחנה הזאת, זו נשארה העמדה המרכזית של בית המדרש.

23 גטין נט, א: "רב יהודה [...] כבר שית, כבר שב ([כבן שש, כבן שבע]. רב כהנא אמר: כבר שב, כבר תמני [כבן שבע, כבן שמונה]. במתניתא תנא: כבר תשע, כבר עשר [כבן תשע, כבן עשר]".

24 **שם**. ובלשון הפוסקים נראה שיש להעמיד את הפעוט במבחן הדעת. כך למשל פוסק הרמ"א (רבי משה איסרליש), שולחן ערוך, חושן משפט רלה, א: "קטן עד שש שנים, אין קנייתו לאחרים כלום. ומשש שנים עד שיגדיל, אם יודע בטיב משא ומתן דהיינו שבדקוהו ומצאוהו שיודע [...] מקחו מקח וממכרו ממכר ומתנתו קיימת".

25 על פי החלוקה המקובלת במחקר מדובר במי שנמצאים בחלק הגבוה של קבוצת הפיגור הבינוני. ואמנם הקביעה של גיל שמונה היא מעין ממוצע של העמדות המופיעות בסוגיה. יש להתחשב גם במחלוקת הראשונים בדבר הדרישה ל"חריפות" הפעוט. לפי הרמב"ם דרישת החריפות היא עד בואו לגיל בגרות (הלכות מכירה כט, ו, ד"ה "עד שיגדיל"); לפי הרא"ש (רבי אשר בן יחיאל) דרישת החריפות עד גיל עשר (מובא בטור חושן משפט רלה: "מבן עשר ואילך כל שאינו שוטה ממכרו ממכר", וכן פסק הרמ"א, סעיף א); והשיטה הממוצעת של הרמ"ה (רבי מאיר הלוי אבולעפיה) מגיל עשר "סתמיה בחזקת חריף" [מן הסתם הוא חריף בדעתו] (**שם**).

26 הספר עדיין לא ראה אור. אנו מודים לרב דפי פוירשטיין על רשותו להביא את הציטוט.

27 בסוגיה במסכת בבא בתרא קנה, ב מתואר ויכוח בין קרוביו של מוגבל בדעת לבין לקוחות שרכשו ממנו נכסים. הקרובים ביקשו להוכיח שהוא חסר דעת (ואז העסקה בטלה), והלקוחות ביקשו להוכיח שהוא בן דעת (כדי לקיים את העסקה). כשאמר המוכר דברי טעם לפני רבא הכריע שהוא בן דעת. על הטענה של הקרובים שהוא בסך

הכול חזר על מה שלימדוהו הלקוחות לומר ואין זה מדעתו העצמית השיב רבא: "אמר להו מסברי ליה סבר כיון דמסברי ליה וסבר מידע ידע" (אמר להם מכיוון שמסבירים לו והוא מסוגל לחזור על המידע נחשב כיודע וממילא כבר דעת).

28 ראו ראבי"ה, ביאורי סוגיות, סימן תתקכא; ואף בשו"ת מהרש"ל, סימן סה ועוד.

29 הרב חיים פנחס שיינברג, "תשובה בעניין ילדים מפגרים לגבי חינוך ומצוות", **מוריה** ס"ח ט-י [קכט-קל] (תשמ"ב): נז.

30 לדעת הרב משה פיינשטיין: "אבל מי שיש לו דעת במידת הפעוטות הוא ודאי חייב בכל המצוות" (משה פיינשטיין, **אגרות משה**, חלק ח, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ו, יורה דעה, חלק ד, סימן כט). הרב אליעזר יהודה וולדינברג הביא בשו"ת שחיבר את המהרי"ט, המצדד בדעת הרמב"ם, ופסק: "והנדון שלפנינו [...] שידעה להתפלל והלכה לבית הכנסת בכל שבת ויו"ט [...] היא לכל היותר בכלל הפתאים ביותר. **ואם כן, שפיר היא חייבת במצוות**" (אליעזר יהודה וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, חלק יד, ירושלים: [חמו"ל], תשמ"א, סימן סט; ההדגשות שלנו).
וראו גם את עמדת הרב זלמן נחמיה גולדברג: "ולפי"ז יש לדון בפתי מה דינו לעניין מצוות? **ונראה שתלוי בהבנתו – מצווה שמבין, חייב בה כפיקח; ואילו מצווה שאינו מבין, דינו כשוטה** [ההדגשה שלנו]" (זלמן נחמיה גולדברג, "נשואי מפגרים", **תחומין** ז [תשמ"ו]: 240). וצריך עיון.

31 שלמה זלמן אוירבך, **מנחת שלמה**, א, ירושלים: שערי זיו, תשמ"ו, סימן לד [ההדגשות שלנו].

32 המהר"ם שיק, שו"ת אורח חיים, סימן רסט.

33 הרמ"א, אורח חיים, סימן קכד, סעיף ו.

34 ראו בדברי הרב פיינשטיין (**לעיל** הערה 30), שמעלה אף הוא אפשרות כזו.

35 הרב שיינברג (**לעיל** הערה 29), עמ' נו.

36 הרב פיינשטיין (**לעיל** הערה 30).

37 מסכת מגילה כג, ע"ב.

38 שולחן ערוך, אורח חיים, סימן רפב, סעיף ג. תנאי זה הוזכר בבבלי (ברכות מח ע"א; ערכין ג ע"א) באשר לצירוף הקטן לזימון. אך במקורות הארץ ישראליים הוא מוזכר גם ביחס לעלייה לתורה. הבית יוסף מביא מן הירושלמי: "אימתי עולה למנין שבעה [...] משידע למי מברכין". אמנם בלשון זאת לא נמצא בירושלמי. בירושלמי, ברכות ז, ב נמצא בלשון אחרת ("קטן לספר תורה עושין אותו סניף") אך מצאנו בלשון קרובה יותר בבראשית רבה צא, ג (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1111-1113). ואף באור זרוע, חלק א, סימן קצו, מוזכר מדרש זה.

39 יחיאל מיכל הלוי אפשטיין, ערוך השולחן, סעיף ט.

40 הביאו הרב יוסף חיים בן איש חי, הלכות שנה שניה, תולדות יז, ואחרים.

41 על פי לשון הירושלמי (**לעיל** הערה 38) "סניף", "עולה למנין", אך לא כל מניין. וראו שו"ת הריב"ש, סימן שכא.

42 ר"ן (רבי נסים בן ראובן גירונדי), וכן עולה מדברי הריב"ש (רבי יצחק בר ששת), שהוזכר בהערה הקודמת, הביאם להלכה הרמ"א – שולחן ערוך, אורח חיים, סימן רפב, סעיף ג.

43 משנה ברורה סימן רפב, ס"ק יא בשם המגן אברהם והעולת שבת. הפוסקים הספרדים בדרך כלל מקלים יותר בסוגיה זו; וראו למשל: הרב יצחק יוסף, **ילקוט יוסף: הלכות קריאת התורה**, ירושלים: חזון עובדיה, תשס"ד, סימן קלה, סעיף לב, ובהערה לז שם.

44 מגן אברהם ס"ק ו. הפרי מגדים פקפק בדין זה, שכן מן התלמוד עולה שקטן עולה וקורא. ויישב בשער הציון שכוונת המגן אברהם שאין הקטן יכול לקרוא את כל הפרשה כשם שאין עולים שבעה קטנים. ומשמע מדבריו שמקצתה יכול לקרוא, אף שגדול עולה, כשם שעולים מקצת קטנים. אמנם צריך עיון באפשרות זו לפי המנהג שקטנים אינם עולים לתורה כלל חוץ ממפטיר. מה גם שמלשונו של האליהו רבה נראה שקטן אינו יכול להוציא את הרבים ידי חובתם כלל.

45 משנה ברורה, סימן רפב, ס"ק יג. וראו גם בשער הציון, ס"ק טז, שבו מטיל המחבר ספק אף בדין ששולל אפשרות שיעלו בכל העליות קטנים.

46 יש מי שדקדק כי רק למפטיר יכול הוא לעלות אך דבריו צריכים עיון – ערוך השולחן, סעיף י.

47 אמנם במפטיר שאינו חוזר על הפרשה אלא קורא את חובת היום (כמו מוספין של יום טוב וארבע פרשיות) – נחלקו הראשונים אם יכול קטן לעלות. לפי המרדכי בשם רבי משולם (מגילה רמז תתט) קטן עולה (לא גרע מעלייתו למניין שבעה), ובשם רבנו תם כתבו (המנהיג שבת סימן לד; הריב"ש דלעיל) שלא יוצא ידי חובתו. כך הבין הבית יוסף (אורח חיים, סימן רפב, סעיף ג) מחלוקת זו, והכריע הרמ"א (סימן רפב, סעיף ד) שקטן יכול לקרוא אף מפטיר של פרשיות אלו. אך חלקו האחרונים על פסק זה ואסרו לקטן לא רק לקרוא מפטיר זה, אלא אף לעלות לקריאה לא רק בפרשת זכור, שיש אומרים שהיא דאורייתא, אלא אף בשאר ארבע פרשיות – ראו משנה ברורה, סימן רפב, ס"ק כג. והאריך בעניינים אלו המחבר בשו"ת ציץ אליעזר, חלק ז, ירושלים: [חמו"ל], תשכ"ג, סימן א.

48 לעומת התנאי של השולחן ערוך "יודע למי מברכים" שמשמעותו בערך גיל שש שנים (הרב יוסף [**לעיל** הערה 43], סימן קלה, סעיף לג). אך ראו במשנה ברורה סימן רפב, סוף ס"ק לג וביאור ל"הכה", שם, ד"ה "או בד' פרשיות", שמעמיק את הדרישה לדעת לקרוא מן הכתב מילה מילה. ועל פי זה בקהילות שונות נהגו שלא להעלות קטן כלל עד שבוע שחל בו בר המצווה שלו. ראו בציץ אליעזר מן ההערה הקודמת ועוד.

49 ראו למשל נימוק זה בהקשר דומה אצל הרב יוסף (**לעיל** הערה 43) סימן קלה, סעיף לד.

50 בית חדש, טור, אורח חיים, סימן תרפה, ד"ה "כתב מהרש"ל".

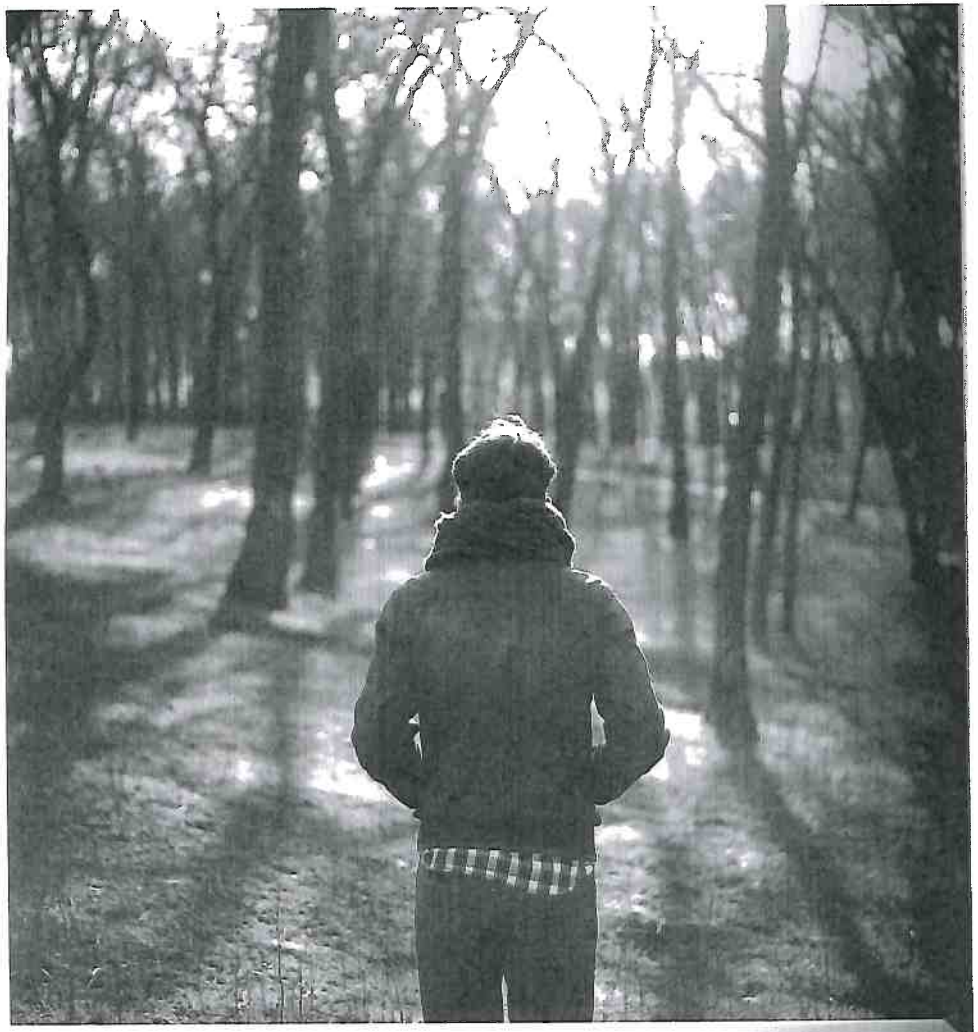

"ואין הדעות שוות"

על מעמדו של אדם עם מוגבלות שכלית והתפתחותית בעולמה של מסורת ישראל

עורך: בנימין לאו

המכון הישראלי לדמוקרטיה

RUDERMAN
קרן משפחת רודרמן

מעמדם של אנשים עם מוגבלות שכלית עובר בישראל שינוי חברתי עמוק, כמו בכלל החברה המערבית. הכרה באינטליגנציות חלופיות, אמצעים מגוונים ליצירת תקשורת בין־אישית ודרכי הבעה חלופיות הביאו את החברה להבין שמי שהיה נחשב בעבר נטול כישורים קוגניטיביים וממילא מורחק מסביבת החיים הנורמטיבית הוא עכשיו חלק מקהילת האנשים המודעים למוגבלות. כולם יחד עוסקים ביצירת ההתאמות וההנגשות לצרכים המיוחדים.

ובשדה ההלכה היהודית?

אסופת המאמרים שלפנינו מבקשת ללוות את התהליך שעוברת החברה היהודית המסורתית, היונקת את ערכיה והנהגותיה ממערכת המשפט העברי. מסתבר שכושר ההסתגלות של ההלכה הוא גדול, ומעצבי ההלכה מגלים קשב רב לאתגרי השילוב של אנשים עם מוגבלות שכלית והתפתחותית. אנו מאמינים שעצם העיסוק בנושא מרים תרומה לקידומו.

האסופה רואה אור במסגרת התכנית "זכויות אדם והיהדות", בראשות פרופ' ידידיה שטרן, פרופ' חנוך דגן ופרופ' שחר ליפשיץ והודות לתרומתה הנדיבה של קרן משפחת רודרמן.

מחיר מומלץ: 64 ש"ח
אפריל 2016
מסת"ב: 978-965-519-182-0
www.idi.org.il

0 4500001160 1
דאנאקוד 450-1160